

**Ministerium für Fach- und Hochschulbildung der Republik
Usbekistan**

Karakalpakischer staatliche Berdach-Universität

Fakultät für Philologie

Der Lehrstuhl für deutsche Philologie

QUALIFIKATIONSARBEIT

der Studentin der Fakultät für Philologie

TASHIMBETOWA AMINA

***Thema: „Ökonomische Termini in der deutschen und karakalpakischen
Sprache“***

Wissenschaftlicher Betreuer:

Hamidow N.

Rezensent:

Nagmetowa G.

***Die Arbeit war in der Sitzung des Lehrstuhls mit Protokoll № 8 besprochen
und ist zur Verteidigung zugelassen***

Lehrstuhlleiter:

K.Amanbaew

NUKUS-2012

**Министерство высшего и среднего специального образования
Республики Узбекистан**

**Каракалпакский государственный университет имени
Бердаха**

Филологический факультет

Кафедра немецкой филологии

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

студентки 4-курса факультета филологии

ТАЖИМБЕТОВОЙ АМИНЫ

*На тему: «Экономические термины в немецком и
каракалпакском языках»*

Научный руководитель:

к.ф.н. Хамидов Н.

Рецензент:

ст. преп. Нагметова Г.

*Работа была обсуждена на заседании кафедры, протоколом
№8 допущена к защите*

Заведующий кафедрой:

К.Аманбаев

НУКУС-2012

Мазмұны

Кирисиў.....	3
§1. Экономикалық терминалогия лингвистикалық изертлеўдің объекти сыпатында	6
§2. Экономикалық терминлердің лексикалық семантикалық айрықшалықлары	11
§3. Экономикалық терминлердің қурылысы	18
§4. Немис хәм қарақалпақ тиллеріндеги экономикалық терминлердің жасалыў усыллары	24
§5. Экономикалық терминлердің қолланылыўы	34
§6. Немис тилиндеги экономикалық терминлердің қарақалпақ тилинде берилиў усыллары	37
Жуўмақлаў	43
Пайдаланылған әдебиятлар	50

Кирисиў

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизликке ерискеннен кейин республикамыз турмысында үлкен социал экономикалық өзгерислер болды. Ғәрезсизликтің биринши күнинен баслап – ақ шет еллер менен бирге ислесиўди кеңейтиўге үлкен кеўил бөлинди. Бизиң республикамыз дүнья жүзиндеги көплеген еллер менен дипломатиялық, мәдений экономикалық қатнасықларды беккемледі. Соның ушын да шет тиллерин үйрениў дәўир талабы болып есапланады. Шет тиллерин үйрениўге улыўма билим беретуғын мектеплерде, лицей, колледжлерде, жоқары оқыў орынларында үлкен кеўил бөлинбекте.

Экономикалық терминалогия белгили бир кәсип ийелери топарлық курамына хәм илимий искерлигине сондай-ақ турмыс өзгешеликлерине тән айрықша әҳмийет тутыўшы сөзлердің топары болып есапланады. Экономикалық терминлер үзликсиз раўажланыўда, турақласыўда болады, себеби илим хәм өндирис барған сайын раўажланып бармақта. Экономикалық терминлер хәм олардың анықламалары үйренилип, илимий тастыйықланып, олар илим ғайраткерлери тәрәпинен белгили тараўдағы билим алыўшы болажақ қәнигелерге хәм жәмийетшиликке түрли усылларда үйретилип келмекте.

Терминлерди изертлеўдің басланыўы Австрия илимпазы Ойген Вюстердің хәм Россия илимпазы Дмитрий Семенович Лоттениң атлары менен белгили. Д.С.Лоттениң биринши мийнетлери 1930-жылларда баспадан шыққан. Хәзирги ўақытта бир қанша илимпазлар термин бойынша илимий мийнетлер алып бармақта.

Терминлерди дүзиў бул улыўма тил билиминдеги әҳмийетли проблемалардан болып есапланады хәм терминлерди дүзиў тиллердің бир – бирине тәсирин анықлаўда үлкен роль ойнайды. Немис тилинің экономикалық терминологиясы Германиядағы илимнің раўажланыў жағдайын хәм елдің экономикалық раўажланыў дәрежесин көрсетеди. Көп

ұақытларға шекем экономикалық терминологияда хәр түрли бағдардағы экономикалық пикирлерди билдиретуғын сөзлер қолланылып келди.

Немис тилинің терминологиясы батыста экономиканың раўажланыўы хәм өзгерислер кириўлери менен таза экономикалық түсиниклер сөзлер менен күн сайын толықтырылмақта. Экономика илими экономикалық терминология менен бир қатарда адамзат жәмийети пайда болғаннан баслап-ақ турмыс проблемаларын түсиниўге байланыслы келип шыққан. Адам тиришилик етиўиниң тийкары материаллық өндирис екенлигин түсинип, оның раўажланыў нызамлықларын билиўге жәмийетте жүз берип атырған кубылыслар ортасындағы өз-ара байланыслылықты үйрениўге қызықсынған. Буның дәлийли сыпатында әийемги Қытай, Рим, әийемги Грецияда жасаған ойшыллардың пикирин келтириўге болады. Экономика сөзи грек сөзинен келип шыққан «үй хожалығын басқарыў санааты» дегенди билдиреди. «Эйкос» - үй, «номос» - қағыйда.

Биз бул жумысымызда теориялық база сыпатында белгили тилши илимпазлардың мийнетлерине сүйендик. Атап айтқанда Д.С.Лотте, Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, А.А.Реформатский, Н.А.Баскаков, С.Усманова, Е.Бердимуратов, Д.Насыров хәм т.б. Сондай-ақ халық аўыз еки творчествосы материалларынан, немис хәм қарақалпақ жазыўшыларының шығармаларынан, газета, журнал мақалаларынан, түсиндирме сөзликлерден, терминологиялық сөзликлерден пайдаландық. Соның менен бирликте питкерий қәнигелик жумыста еки тилдеги экономикалық терминлерди салыстырыў, олардың грамматикалық қурылысын анықлаў, оларды лексикалық – семантикалық усыллары арқалы изертленип жуўмақ шығарылды. Бизиң бул жумысымыздың жуўмақларын терминологиялық сөзликлер, оқыў қолланбалар дүзиўде, немис тилинен қарақалпақ тилине, қарақалпақ тилинен немис тилине аўдарма жумысларында пайдаланса болады.

Хәзирги ўақытлары көплеген еки тиллик экономикалық сөзликлер жаратылған. «Экономический русско – немецкий словарь» (1996, под ред. Г.Мёхеля), «Новый русско – немецкий экономический словарь» (1998, под ред. В.А.Салицева), 6-томный словарь – справочник по экономике «Gabler - Wirtschaftslexikon» (1984), «Немецко – русский толковый словарь экономических терминов» (Минск – 2010, под ред. Е.В.Молчанова). Ал, тилекке қарсы қарақалпақ тилинде болса сөзликлер жаратылмаған.

Тилекке қарсы бул темаға арналған илимий мийнетлер аз. Ғәрезсизликке ерискен Өзбекстан соның ишинде Қарақалпақстан Республикасында үлкен экономикалық өзгерислер болып атыр. Бул өзгерислер тилде терминологиялық лексиканың байыўына тәсирин тийгизбекте. Бизиң тилимизге хәр күн сайын жаңа терминлер келип қосылмақта. Соның ушында биз бул питкерий қәнигелик жумысымызда терминологияның ең бир бай тараўларының бири болған экономикалық терминлер ҳаққында сөз етемиз.

Бизиң бул жумысымыздың мақсети немис хәм қарақалпақ тиллериндеги экономикалық терминлерди илимий жақтан үйрениў болып табылады. Соның менен бирликте олардың пайда болыўы хәм раўажланыўы, экономикалық терминлердиң лексикалық – семантикалық айырмашылықларын, бул терминлердиң жасалыў усылларын, немис тилиндеги экономикалық терминлердиң қарақалпақ тилине берилиў усылларын, олардың қурылысын, қолланылыўын изертлеўден ибарат. Бул питкерий қәнигелик жумысы кирисиў, алты параграф, жуўмақлаў хәм пайдаланылған әдебиятлар дизиминен турады.

§1. Экономикалық терминалогия лингвистикалық изертлеудің объекти сыпатында

Улыўма тил билиминдеги әҳмийетли проблемалардың бири – тилдің сөзлик қурамындағы терминологиялық системаны хәр тәрәплеме терең үйрениў болып табылады. Күнделикли пикир алысыў практикасында пайдаланылып киятырған сөзлердің жыйнағы сөзлик составты қурайды. Ол тилдің байлығын көрсетеди. Тилдің тийкары бул сөз болып, қайсы бир тилди алып қарасақта, биринши нәўбетте сол тилдің сөз байлығы көз алдымызға келеди. Б.К.Фаворин оны төмендегидей деп жүдә дурыс баҳалайды: «Сөзлик составта бизиң барлық билимимиз, ойымыз, пикиримиз, түсинигимиз, бизиң барлық қабыл еткен сезимлеримиз, эмоциямыз, қайғы – қуўанышымыз көринеди».

Барлық дүнья тиллери сыяқлы герман тиллери топарына жататуғын немис хәм туркий тиллер топарына жататуғын қарақалпақ тиллеринде де сөзлик қурамлары усындай характерге ийе. Тилдің сөзлик составы халықтың экономикалық, мәдений хәм сиясий турмысының өзгериўи хәм раўажланыўы менен тиккелей байланыслы болатуғынлығы белгили.

Экономикалық билимлер әийемги заманлардан баслап-ақ пайда болғаны менен оның ҳақыйқый илим сыпатында қәлиплесиўи XVI – XVII әсирлерге туўра келеди. Экономика термининиң өзи де биринши мәртебе Аристотель тәрәпинен киргизилди.

XX әсирдің 70-жылларына шекем «термин» түсиниги ҳаққында дискуссиялар болған. Термин бул айрықша сөз. Әпиўайы сөз сыяқлы терминлер де сеслерден, ҳәриплерден турады. Оның әпиўайы сөзден айырмашылығы оның ишки бөлиминдеги мазмунында болып есапланылады. Термин белгили бир тараўдағы белгили бир түсиникти билдиреди.

Термин = арнаўлы түсиник + анықлаў

Немис тилиндеги экономикалық терминология системасына басқа халық тиллеринен сөзлер кирип, пайдаланылып раўажланған. Тийкарынан англис, италиян, француз тиллеринен кирген. Ал, қарақалпақ тилине болса араб, парсы тиллеринен, индоевропа тиллеринен орыс тили арқалы сөзлер кирип раўажланған. Усаған байланыслы тилдің ишки раўажланыў нызамлары арқалы ишки хәм сыртқы ресурслар тийкарында жаңа түсиниклерди аңлататуғын жаңа сөзлер сөзлик составқа енип, ал турмыс кәжетлилигинен айрылған түсиниклерди билдиретуғын сөзлер гөнерип, гейпара сөзлер сөзлик составтан шығып қалыпта турады. Немис хәм қарақалпақ тиллери де тийкарынан алғанда мине усындай сөзлердің есабынан өзиниң сөзлик составын раўажландырып киятыр. Тиллердің сөзлик составында белгили орынды ийелейтуғын лексикалық қатламлардың бир топары терминлер болып есапланады. Олар илимий ямаса техникалық арнаўлы түсиниклерди аңлататуғын хәм айрым турмыс тараўына байланыслы ушрасатуғын жеке мәнили сөзлерден ибарат. Бундай сөзлер еки тилдің де лексикасында тийкарынан алғанда соңғы дәўирде ғана раўажланды. Халықтың экономикалық, сиясий хәм мәдений турмыс дәрежеси тез пәт пенен өсти, илим хәм техника, әдебият хәм искусство раўажланды. Хәр қандай илим хәм техника, санаат хәм аўыл хожалығы, сондай-ақ басқа да турмыс тараўлары өзиниң арнаўлы сөзлеринен ийе болды.

Солай етип, белгили бир түсиникти анық хәм турақлы бир мәнисти аңлататуғын сөз ямаса сөз дизбеклери термин деп аталады деген жуўмақ исленеди. Терминлерге төмендеги талаплар қойылады:

- термин өзи билдиретуғын түсиник пенен дәлма - дәл туўры келеди, ал әпиўайы сөз өзиниң билдиретуғын түсиниги бойынша бир қанша кеңрек болады;

- миносемия, яғный белгили терминология тараўында термин бир мәнили, ал сөз хәмме ўақытта полисемантикалық (көп мәнили) болады;
- белгили система ямаса терминология тараўы ишинде терминлердин өз – ара қатнасы даралыққа ийе;
- сөз жасаў хәм сөз өзгериўдеги дөренди грамматикалық формалар берилген терминниң бир мәнилилигине байланыслы дөренди сыпатында өз – ара қатнаста болады;
- ол бир терминология ушын, бир нешше тиллер ушын ямаса халық аралық масштабтағы терминология тараўында унификацияланып (бир қәлипке келтирилип) қолланылады.

Термин дүзиў, оны жетилистирип барыў илим менен техниканың раўажланыўында айрықша орын тутады. Сонлықтан терминди үйрениў тек лингвистлерди ғана емес, ал ҳәр бир илим тараўындағы қәнигелерди қызықтырады. Бул туўралы Д.С.Лотте: «Терминологияға ҳәр қыйлы караған менен инженер хәм тилшилердин күш бириктириўи жүдә керекли хәм өз – ара пайдалы»[16], деп дурыс көрсетеди. Тил билиминде термин теориясы бойынша көп ғана илимий жумыслар исленилди. Бирақ соған карамастан соңғы ўақытқа шекем бул тараўдағы пикирлер ҳәр қыйлы болып келмекте. Мәселен, Г.О.Бинокур: «... термин хызметинде қәлеген сөз қолланылыўы мүмкин. Термин – бул айрықша сөз емес, ... ал тек айрықша функциядағы сөз, ... сөздин термин сыпатында қолланылатуғын айрықша функциясы – бул функция оның атамасы». Гейпара изертлеўшилер оны зат пенен байланыслы дейди. Н.А.Баскаков: «Әдеттеги сөз өзиниң аңлататуғын түсиниги көлеми бойынша әдеўир кең мәнили болады, ал термин болса, өзи аңлататуғын түсиник пенен анық

байланыста болады», деп көрсетеді. Терминлердің басқа сөзлерден айырмашылығы – олардың бір мәнилілігі, қысқалығы хәм анықлығы, яғный «бір – биринен сыртқы формасы бойынша емес, ал ишки мазмуны бойынша айырылып турады. Сөздің мазмуны оның мәниси деген сөз».

Соңғы жылларда терминология мәселесине байланыслы бир нешше мәжлислер өткерилди. Терминология мәселеси избе – излик пенен үйренилмекте. Усындай излениўшиликтің нәтийжесинде сөз бенен термин арасындағы айырмашылықлар ашылып, термин сөз хәм термин емес сөз арасында хәмме ўақыт тураклы қатнас болады деген жуўмақ шығарылды, олар арасында қатнасықлар анықланды.

Әдебий тилдің раўажланыўында көркем сөз шеберлери менен бир қатарда мәдениет майданында әжайып хызмет көрсеткен илимпазлардың, олар дөреткен илимий әдебиятлардың әхмийети уллы. Халықтың материаллық хәм мәдений турмысында жүз берген хәр қыйлы өзгерис тилдің сөзлик составында белгили дәрежеде өзиниң айқын көринисине ийе болды. Бизиң республикамызда халық хожалығының хәр тәреплеме раўажланыўы өндирис тараўларының мийнет профессиясының кеңейиўи, өндириске илим хәм техника жетискенликлериниң ендирилиўи, сәйкес өндирислик – техникалық түсиниклерди аңлататуғын атамаларды пайда етти. Бул процесс әдебий тилде составы жағынан оғада бай өндирислик – техникалық лексиканың қәлиплесиўин хәм оның бурынғыдан бетер раўажланыўын тәмийин етти. Солай етип тилде терминлер пайда болды. Мысалы терминлердің төмендегидей түрлери бар:

Лингвистикалық терминлер: Suffix, Prafix, Affix, Flexion, Morphem, Phonetik, Jargon.

Философиялық терминлер: Materie, Materialismus, Idealismus, Logik, Idee, Kategorie, Identitat.

Физикалық терминлер: Refraktion, Diffraktion, Polarisation, Absorption, Ionosphere, Albedo.

Терминологияның бир тараўы болған экономикалық терминология халық турмысында үлкен рол ойнайды. Хәзирги күнге шекем терминология мәселелерине соның ишинде экономикалық терминлерге карақалпақ тилинде Нурмахова Жамиля Қдырбаеваның «Социально – экономические термины в каракалпакском языке» деген диссертациялық жумысын атап өтиўге болады. Өзбекстан ғәрезсиз республика сыпатында социал экономикалық раўажланыўдың өзине тән жолын таңлап алып ХХІ әсирге табыслы қәдем қоймақта.

Республикамызда хәр тәреплеме экономиканың раўажланыўы нәтийжесинде тилимизге жаңа сөзлер келип қосылмақта. Бирақ тилекке карсы усы ўақытқа шекем еки тиллик экономикалық терминлер сөзликлери жазып шығылған жоқ.

Экономикалық терминлер:

Markt (m) – базар

Haushalt (m) – үй хожалығы

Firma (f) – фирма

Einkommen (m) – табыс

Handel (m) – саўда

Entwicklung (f) – раўажланыў

Konkurrenz (f) – бәсеке

Kassa (f) – касса

Preis (m) – баҳа

Rabatt (m) – қайтым (скидка)

Qualitat (f) – сапа

Vertrag (m) – шәртнама ҳ.т.б.

§2. Экономикалық терминлердің лексикалық семантикалық айрықшалықтары

Лексика тилдің ең өзгермелі бөлімлерінің бірі болып есепланады. Лексика гректің «lexkos» деген сөзінен келип шыққан болып, бізінше «сөзлік» деген мәніні аңлатады. Тилдің лексикасы арқалы ғана уақыт пенен байланыс жасауға болады. Хәр қандай тилде қолланылып киятырған сөзлер сөзлікті яғный сөзлік составты қурайды. Сөзлік состав сол тилді дөретиуші халықтың тарихы менен тиккелей байланыста болады.

Әйемгі немис тили диалект түрінде пайда болған хәм VII әсирден баслап жазба ескерткішлер ретінде сақланып келген. Der Hammer – балға, әйемгі герман тиллерінде тас оқлау дегенді билдирген. Немис тилинің экономикалық терминологиясы Германияның экономикасының рауажланыу дәрежесін көрсетеді. Гейпара сөзлер белгили бир уақытқа байланыслы пайда болып сөзлік қурамға кирип кеткен. Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft (1956-жылдан баслап) – экономикалық азық-ауқат бирлеспеси.

Немис тилиндегі экономикалық терминлер семантикалық планда төмендегі группаларға бөлинеді:

1. Экономикалық байланыстардың қатнасушылары (физикалық хәм юридикалық):
Abonnent – абонент
Agent – агент
Indossat – индоссат
Trassat – трассат
2. Экономикалық субъектлердің атларының түрлері (мәмлекетлик хәм коммерциялық қурылысы):
Borse – биржа
Jahrmarkt – ярмака

Bundesbank – бундесбанк

Raiffeisen Bank – Райффайзен банк

3. Кәсиби бойынша:

Bankier – банкир

Makler – маклер

Gastarbeiter – басқа жерден келип жұмыс іслеуші

Streikbrecher – штрейкбрекер

4. Ақшалардың, валютаның, бахалы қағазлардың атамалары:

Taler – доллар

Mark – марк

Groschen – грош

Pfennig – пфениг

Wechsel – вексель

Akkreditiv – аккредитив

Friedrichsdor – фридрихсдор

Kreuzer – крейцер

5. Өлшем бірліктері:

Pfund – фунт (500г)

Zentner – центнер (50кг)

Doppelzentner – доппельцентнер (100кг)

Karat – карат

Prozent – процент

Gross – гросс

6. Документлер туратуғын орын атлары:

Kontor – контор

Zeche – цех

Packhaus – пакгауз

Grossbuch – гросбук

Preiskurant – прейкурант

Zirkular – циркуляр
Stempel – штемпель
Formular – формуляр

7. Коммерциялық хызмет, хәрекет, операция түрлери:

Auktion – аукцион
Devaluation – девальвация
Krach – крах
Strafe – штраф
Rabatt – рабат
Dekort – декорт

Экономикалық терминлерге басқа тилден кирген сөзлер рус тилине немис тилинен, карақалпақ тилине болса рус тили арқалы кирип келген.

Agent – агент
Ersatz – эрзац
Artikle – артикул
Wache – вахта
Nachenschaft – махинация
Buchhaltung – бухгалтерия

Соның менен бирликте терминологиялық сөз бирикпелерине немис ямаса австрия илимпазларының экономистлериниң аты қосылады.

Вангер нызамы, Пааше индекси, Райффайзен банки, Райффейзан кассасы.

Терминлер барлық ўақытта бир мәниге ийе болмайды. Мысалы, «фрахт» экономикалық термини сөзликлерде мынандай мәнислер берилген.

1. жүк, клад, тоннаш;
2. алып барғаны ушын төлем, фрахт, тариф;
3. алып барыў (перевозка).

«Биржа» термининиң еки мәниси бар:

- 1) бирдей товарларды алып сататуғын ашық көтере саўда базары

2) көтере саўда имараты.

«Процент» сөзи еки мәниске ийе: бириншиси, санның жүзлик бөлеги, екиншиси ақшаны қарызға пайдаланғаны ушын төлеў.

Экономикалық терминлердің пайда болыў процессинде ол қосымша мәниге сәўбетлесіў орталығында ийе болыўы мүмкин. Мысалы, «девальвация» термини: биринши мәниси миллий валютаның алтынға ямаса шет ел валютасына салыстырғанда курсының түсип кетиўи, елдің төлеў балансларының жетиспеўшилиги (дефицитность), екинши мәниси – баҳасы түсип кетиў, мәнисин жоғалтыў.

Қарақалпақ тилиндеги экономикалық терминлердің көпшилигин басқа тилден кирген терминлер қурайды. Олар араб, парсы, орыс, индоевропа тиллеринен кирип келген. Араб, парсы тиллеринен қарақалпақ тилине кирип келиўиниң себеби олар шығыста динниң, илимниң, әдебияттың тили болған. Соның менен бирге латын тили европада орта әсирде усындай роль атқарған.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик составында да араб тилинен келген сөзлер көп. Олардың көпшилиги экономикалық терминлер болып есапланады. Бажы араб тилинде «улпон» (жер налоги) дегенди билдиреди. Қарақалпақ тилинде бул термин экономикалық термин сыпатында «бажы» дегенди аңлатады. Бул сөзден таза терминлер пайда болған: бажы пулы, бажыхана, бажыхана қадағалаўы. Ижара араб тилинде «аренда» мәнисинде қолланылады. Усы мәниде қарақалпақ тилинде де экономикалық термин сыпатында ушрасады. Усы әпиўайы тийкардан составлы терминлер – сөз бирикпелери пайда болған: ижаралық қатнасықлар, ижара мүддети, ижара ҳақы, ижарашы, ижараға бериўши ҳәм т.б. терминлер дүзилген. Соның менен бирге усы группаларға аманат, есап, талап, мүлк, мал – мүлк, пайда усаған сөзлер де жатады. Сондай-ақ бир қанша араб тилинен қарақалпақ тилинен кирип келген экономикалық терминлер өзлериниң мәнислерин кеңейтип көп мәнили терминлерге

айланған. Мысалы, дүнья – дүнья жүзи, дүнья – байлық; есап – счет, есап – отчет, есап – число, есап – расчет; аманат – сбережение, аманат – долг хәм т.б. Парсы тилинен де бизиң тилимизге көп сөзлер кирип келген. Бул сөзлердиң арасында экономикалық терминлер белгили орын тутады. Бул байланыслар иран, түрк халықларының арасында экономикалық, мәдений хәм басқа тараўларда байланыс болғанлығын көрсетеди. Усы себепли қарақалпақ тилинде парсы тилинен кирген сөзлерге төмендеги сөзлер жатады: базар, салық, зиян, гедей, камбағал, бийшара, кән, гез, дийўана хәм т.б. Араб тилинен келип шыққан сөзлерден эпиўайы хәм қоспа таза сөзлер пайда болған: баха, еркин баха, бахалы қағаз, көтере саўда бахасы, бахалар сәйкеслиги хәм т.б. Әдебиатларда ушратқанымыздай гедей, камбағал, бийшара парсы тилинен келип шығып, өз мәнисин кеңейтип, түрк тиллеринде де өзине тең келетуғын эквиваленти жарлы сөзин келтирип шығарған.

Басқа халықлар тилинен кирип келген терминлерге қарағанда араб, парсы тиллеринен кирген терминлер актив қолланылады. Олардың көпшилиги сөзлик составта сөз жасаў жолы менен жаңа терминлер дүзиўге себепши болды. Экономикалық терминлердиң көплеген бөлеги европа тиллеринен рус тили арқалы бизиң тилимизге кирген. Терминлердиң басқа тиллерден бизиң тилимизге кирип келиўин еки дәўирге бөлиўге болады.

1. XIX әсирдиң жигирмаланшы жылларына шекем;
2. жигирмаланшы жыллардан кейин.

Терминлер қарақалпақ тилине аўызеки сөйлеў тили арқалы кирип келип, фонетикалық өзгериске ушрап, сөйлеў тилинде төмендегише қолланылған: жармонке (ярмарка), бадырақ (батрак), копесс (купец), иштирап (штраф), сурек (мүддет) хәм т.б. Екинши дәўирде төмендегидей экономикалық терминлерди ушратыўға болады: ассортимент, вакансия, колхоз, айланыс, шығын, сорт, қарыз хәм т.б.

Екинши дәўирде де биз сөйлеў тилиниң тәсирин көремиз. Терминлер фонетикалық өзгериске ушраған: актсиз (акция), камериски (коммерческий), екеномийке (экономика), экспорт (экспорт), сшот (счет).

Ўақыттың өтиўи менен жоқарыда атап көрсетилген жазба әдебий тилдиң раўажланыў дәрежесине қарап бир формада орыс тилиндегидей болып қабыл етилди. Солай етип, басқа тилден кирген сөзлер есабынан қарақалпақ тилиндеги экономикалық терминлер белгили дәрежеде раўажланып, тилдиң сөзлик составының өсиўинде үлкен роль ойнады. Солай етип, тилши илимпазлар лингвистлердиң пикиринше илимий – техникалық хәм т.б. арнаўлы уғымларды предметлерди атаў ушын қабыл етилген (өзлестирилген) сөз ямаса сөз дизбеги термин деп аталды. Дерлик көплеген илимпазлардың термин хәққындағы пикирлери бир – бирине уксайды. Олар терминлер анық бир түсиникти билдиреди, әсиресе илим, техника, өндирис, мәденият тараўларындағы терминлер деп пикирлерин билдиреди. Бирақ бир қанша экономикалық терминлер көп мәнилиликке ийе. Мысалы, саўда экономикалық термини сөйлеў тилинде терминологиялық емес мәниде де қолланылады. Сол саўда болған түнде таң атқанша Саадатжан уйқламады. (Б.Бекниязова). Тиришилик ушын жасаў бул өмир саўдасы. (Ө.Хожаниязов). Биринши мысалда «саўда» ўақыяны билдиреди, екинши мысалда «саўда» мақсет, ис дегенди билдиреди. Бундай мысалларды көплек келтириўге болады. Көплеген терминлерге синонимия характерли. Бул тилдиң сөзлик составында пайда болған термин тарийхый раўажланыў дәўиринде өзине жақын болған вариантларды бир қатарға бириктиреди. Мысалы, қарыз – кредит – ссуда, ис хәқы – хызмет хәқы – мийнет хәқы – айлық, баҳа – қун – нырқ хәм т.б.

Экономикалық терминлерде сөйлеў практикасында актив синонимлик эквивалент сыпатында қолланылады. Биз буған төмендеги мысалларды келтириўимиз мүмкин: ақша – пул, қазна – бюджет, гуўалық – сертификат, рухсатнама – лицензия хәм т.б.

Экономикалық терминлердің семантикалық айрықшалықтарын үйрене отырып, біз тағы бір семантикалық айрықшалықты анықтаймыз. Біз омонимлерді де ұшратамыз. Бұл бір сөздің ямаса терминнің хәр түрлі терминологиялық мәніде қолланылуы. Мысалы, дефляция термині экономикада инфляция ұақытында шығарылған ақшаның жыйналып қалуы. Дефляция – тауда миниралдың көбейіп кетуі. Санация бұл медитцинада ауыз қуыслығындағы ауырыуды өз ұақытында емлеу үшін барлық ұақытта врач бақлауында болуы. Санация – экономикада фирмаларды банкротлықтан қутқару мақсетінде оларды финанслық саламатластыруы.

Қарақалпақ тилиндегі напақа сөзінің ең дәслепкі мәнісі аұқатландыруы, хәллендируі дегенді билдиреди. Усы сөздің мәнісінің кеңейіуі менен «пособие» деген термин пайда болған. Бұл сөз кем тәмийинленген халық қатламын мәмлекет тәрепинен социаллық жақтан қорғау үшін системалы түрде белгили бир размерде ақша менен тәмийинлеп туруы. Көп балалы шаңарақлардың напақалары өз ұақытта берилип атыр. (Еркин Қарақалпақстан газетасы).

§3. Экономикалық терминлердің құрылысы

Қоспа сөзді екі аспектіге қарауға болады. Жасалыу аспектісінде – ол қалай жасалған, ол қандай компонентлерден тұрады. Ал, құрылысы жағынан ол қандай бөлімдерден тұрады. Көптеген жағдайларда қоспа сөзлердің жасалыуы менен құрылысы тұура келеді. Ал, неміс тілінде қоспа сөзлер сөздері бойынша тұура келгені менен жасалыуы бойынша тұура келмейді. Сөзлердің жазылуы бұл үлкен проблема. Компоненттер бір – бірінен дефис арқылы айырылып тұруы мүмкін, бірге жамаса бөлек жазылады. Сөздерде көптеген сөздерді жазу үлкен қиыншылықтар туғырады. Терминлердің, қоспа сөзлердің дефис арқылы жазылуы:

Reserven – Rücklagen – резервлар, резерв фондлары

Verschrottung – Verwurf – жарамсыздыққа жіберіу

Studenzettel – Studennachweis – жұмыс уақытының картшалық есабы.

Қарақалпақ тілінде: социал - мәдениет мүтәжілер, есап – кітап жұмыстары, техника – технологиялық потенциал, ылым – ағартушылық ықтырындағы материаллық ресурстар, финанс – кредит системасы, өндіріс – техникалық бірге іс ісіу, сауда – сатық системасы.

Экономикалық терминлерде айырылып жазылуға ұшырасады:

die natürliche Person – физикалық шахс

die Strategische Planung – стратегиялық планластыру

das betriebliches Rechnungswesen – кәрхана есабаты

das unfertige Erzeugnisse - полуфабриканти

das subjektive Gesamtbild – субъективтік ұлыма тәсіуір

Қарақалпақ тілінде: аралас меншік, социаллық реформа, экономикалық уклад, ресурстар бақасы, базар теңсалмақшылығы, талап шызамы.

Терминлердің қосылып жазылуы бойынша мысаллар:

Überziehungskredit (m) – кредиттің жоқарылап кетіуі (овердрафт)

Ursprungsnachweis (m) – товарларды тастыйықлайтуғын документлер

Verfalldatum (n) – кейинги мәулет

Verkaufemarkt (m) – сатыўшылар базары

Handelsbilanz (f) – саўдалық баланс

Handelspapiere (pl) – саўда документлери

Қарақалпақ тилинде төмендеги мысаллардан көриўге болады: агробизнес (исбилерменликтің аўыл хожалығы менен байланысly болған түри), агросанаат, агрофирма.

Сөзлердің дизбеклесиўи менен жасалған экономикалық терминлер еки составлы, үш составлы, төрт ҳәм оннан артық составлы терминлер болып бөлинеди. Еки составлы терминлер еки сөзден жасалған болады. Төмендеги мысалларымызда термин еки атлық сөзден жасалған: А+А (S+S).

Vermögenssteuer (f) – меншик затқа салынған жарима

Versandpapiere (f) – товарды алып жүриў ушын документлер

Rahmenvertrag (m) – улыўма буйыртпа

Produktionsfaktor (m) – өнди́рис факторы

Handelskredit (m) – коммерциялық кредит

Kreditkarte – кредит карточкасы

Grundbuch – журнал, мемориал; жер кадастры

Fachgeschäft (n) – арнаўлы дүкан

Еки составлы терминлер арасында келбетликлердің ямаса рәўишлердің атлық пенен биригиўинен жасалған терминлерди көремиз: К+А (А+S).

Festpreis (m) - мәмлекет тәрепинен белгиленген баҳа

Бул жерде fest – беккем келбетлик, Preis – баҳа атлық.

Fertigerzeugnis (n) – таяр ислеп шығарылған зат

fertig – таяр, Erzeugnis – ислеп шығарылған зат.

Freigut (n) – жаримасыз товар

frei – азат, бос Gut (n) – товар.

Соның менен бирликте келбетлик фэйил менен атлықтан да терминлер жасалады.

schleichende Krise – созылған кризис

Бул жерде schleichende – келбетлик фэйилдің биринши формасы, Krise – атлық.

ausreichende Waren (pf) – жеткерип берилген товарлар

Бул жерде ausreichend – келбетлик фэйилдің биринши формасы, Waren – атлық.

Gesellschaft mit beschränkter Haftung – жууапкершилиги шекленген жәмийет

steigende Konkurrenz – өсип баратырған конкуренция

erarbeitende Maßnahmen (pl) – ислеп шығылған илажлар

verdeckter Mangel (n) – жасырын жетиспеушилик

unbeschränkte Handlungsfreiheit (f) – шегараланбаған сауда етиу еркинлиги

die allgemein anerkannten Normen (pf) – хэмме тәрөпинен тән алынған нормалар.

Үш составлы терминлер: A+A+A (S+S+S).

Verwaltungsgemeinkosten – басқарманың улыуа шығынлары

Бул сөз үш сөзден турады: Verwaltung (f) – басқарма, gemein – улыуа, Kosten – шығынлары.

Stillstandszeit (f) – өндирис ислеп шығарыудағы тоқтап қалған уақыт

Restbuchwert (m) – қалған баланс бахасы

Mindermengenzuschlag (m) – майда затларға буйыртпа ушын алдын ала төлеу

Luftfrachtbrief (m) – хауа жоллары арқалы алып келиудеги документ

Lagerumschlagshäufigkeit (f) – складтағы затлардың санының тез – тез өзгерип турыуы

Halbfertigerzeugnis (n) – полуфабрикант

Grundplandrechte (pl) – жер участкасына хуқық

Haltpflichtversicherung (f) – кепиллик беретуғын қамсызландырыў

Finanzbuchhaltung (f) – финанслық есап

Beschaffungsmarktforschung (f) – базарда шийки зат, материаллар сатып алыўды изертлеў

Bereitstellungskosten – таярлаўға кеткен шығынлар

Analyse der wirtschaftlichen Tagtigkeit – экономикалық хызметти анализлеў

Industrie der technischen Holzverarbeitung – ағашты қайта ислеў техникасы санааты

Zum Lebensunterhalt notwendige Mittel – жасаў ушын керекли қураллар

Operation mit offiziellen Reserven – рәсимий резервлер операциясы

Қарақалпақ тилинде: жәмийеттиң экономикалық дәрежеси, банклардың актив операциялары, есап – китаптың аккредитив түри, салық төлеўге уқыпшылық принципи.

Model A+A+S.

- genossenschaftliches – gewerbliches Anteil
- langfristiges – complexes Zielprogramm
- qualitative hochwertige Ware
- vollstandige wirtschaftliche Rechenfuhrung
- zwischensaatliche kommerzielle Kommission
- internatzionale – wirtschaftliche Beziehungen
- халық аралық экономикалық қатнасықлар
- жер жүзлик социаллық факторлар
- социал әдалатлық принципи
- улыўма миллий өним
- турақлы хәм өзгермели шығынлар

Model A+S+S.

- staatliche Regulierung der Devisenkurse
- Europäische Bank fur Umgestaltung und Entwicklung
- personliche Einkommen der Bevolkerung

- коммерциялық шығынлар хәм пайда
- актив саўда балансы
- халық аралық валюта – кредит қатнасықлары

Model S+P+S.

- zum Borsenhandel zugelassene Aktie
- den Briefverkehr fuhrender Angestelter
- nicht uber den Preis gefuhrte Konkurrenz
- ақыл мийнети менен шуғылланыўшы исбилерменлер
- базар экономикасына өтиў концепциясы
- базардың тойыныў дәрежеси

Немис тилиндеги экономикалық терминологияда көп компонентли сөз бирикпелери auf, fur, in, mit, von, zu предлогларының жәрдеминде жасалады.

Einfuhrung in Konsumtion neuer Waren. Handel mit Waren zu erhohten Preisen.

Қарақалпақ тилинде болса терминлер көп компонентли сөз бирикпелери хәр түрли дәнекерлер жәрдеминде жасалады. Мысалы, машиналасқан өндирис, жыллық табыс ҳаққында есап, экспорт ушын квота, исбилерменлик қәбийлети.

а) Соның менен бирликте қарақалпақ тилинде экономикалық терминлердің 5 түрли компонентлерин ушыратыўға болады:

1- түри келбетлик + атлық (K+A)

үзликсиз саўда, жыллық табыс

2- түри атлық + атлық (A+A)

қарыз қоры, пул айланысы

3- түри атлық+ фейил (A+Ф)

Ижараға алыў, товар алмасыў

4- түри келбетлик + фейил (K+Ф)

Жеке тутыныў, нақ есапласыў

5- түри фейил + атлық ($\Phi + A$)

Сақлау мүддети, есапласу бети

в) Көп компонентликтің 8 түрі ушырасады:

1- түри келбетлик + атлық + атлық ($K + A + A$)

Майда товар өндириси

2- түри атлық + атлық + атлық ($A + A + A$)

жәмийет меншик мүлклери

3- түри келбетлик + келбетлик + атлық ($K + K + A$)

Экономикалық ауыр жағдай

4- түри келбетлик + атлық + фейил ($K + A + \Phi$)

мәмлекетлик кәрхананы акционерлестириу

5- түри келбетлик + фейил + атлық ($K + \Phi + A$)

еркин жумсалатуғын валюта

6- түри атлық + атлық + фейил ($A + A + \Phi$)

пухаралардың мәпин қорғау

7- түри атлық + фейил + атлық ($A + \Phi + A$)

экономикалық өсиу сапасы

8- түри атлық + келбетлик + атлық ($A + K + A$)

пулдың рәсмий бағдары

§4. Немис хәм қарақалпақ тиллериндеги экономикалық терминлердиң жасалыў усыллары

Тилде термин жасаў усыллары хәр қыйлы. Олардың бул усылларын анализ етиўден бурын бириншиден терминологияға тийисли тайын тил бирликлерин дереклерди (өзлестирме сөзлер), екинши «ярым фаврикантлар» алынатуғын дереклерди (классикалық тиллердиң түбир хәм префикслеринен термин жасаў), үшіншиден өз қураллары жәрдеминде термин жасайтуғын дереклерди (сол тилдиң сөз жасаў аппаратлары хәм термин жасаўдағы оның өзгешеликleri) бир – биринен айрып алыў керек.

Солай етип терминлер, бириншиден, өз анна тилиниң хәр қыйлы қураллары менен, екиншиден, басқа тиллерден алыў жолы менен, үшіншиден, термин элементлердиң аббревиатура хәм санлардың араласыўы менен (мысалы, ИЛ – 62 алфа - лучи) жасала бериўи мүмкин[14]. Сонлықтан да көпшилик изертлеўшилердиң көрсетиўине карағанда, терминология тилдегиден анағурым дәрежеде кең. Хәм хәр қыйлы сөз жасаў усылын таңлаў мүмкиншиликлерине ийе. Бул айрықша өзгешелик улыўма терминологиялық лексикаға тән.

Немис тилинде экономикалық термин жасаўдың төмендеги усыллары бар:

- а) семантикалық усыл – сөз өзиниң семантикалық мәнисин өзгертип жаңа мәниске көшеди;
- б) морфологиялық усыл – түбирге, ямаса тийкарға сөз жасаўшы аффикстиң қосылыўы нәтийжесинде жаңа сөз пайда болады;
- с) синтаксислик усыл – сөзлердиң бир – бири менен хәр қыйлы грамматикалық усыллар аркалы дизбеклесиўи қосылыўы, жаңаланыўы менен жаңа сөз жасалады;
- д) сөз бирикпеси
- е) аффикация

Семантикалық усыл

Бул усыл бойынша тилимизде бұрыннан қолланып жүрген анаў ямаса мынаў сөздің мәнісі өзгеріске ушрайды. Ол улыўма сөзден терминге өтеди. Сол терминнің сыртқы формасы ҳеш қандай фонетикалық өзгеріске ушрамай, оның гей биреўлери (термин ушын қоллайлап алынған сөз) өз мәнісін кеңейтеди де бұған шекем белгисіз болған жаңа мәни келип шығады. Сөзлердің бундай бұрынғы мәнісинің кеңейиўи улыўмалықтан конкрет мәниге қарай өтиўи менен байланысly. Бирақ бул усыл менен термин жасаў жүдә пухталық пенен шеберликти талап етеди. Себеби бизің термин ушын алайын деп отырған сөзиміздің басқа мәнісі де бар. Термин менен термин емес әпиўайы сөздің арасында бәрхама өтлестиў қатнаслары болып турады. Сол мәни терминде көп мәниликти келтирип шығарады. Бундай жағдай терминнің қәсийетине жат нәрсе. Термин дөретиўде ол ушын алынатуғын сөздің дәслепки мәнісі менен жаңа мәни арасындағы жақынлық еске алыныўы керек.

Сөз	Улыўма тилде қолланылатуғын мәнилери	Терминге өткеннен кейинги мәнісі
Absatz (m)	1. абзац, қызыл сызық; 2. өкше	тарқатыў, сатыў
Antrag (m)	Болжаў	арза, талапнама, өтиништи, тилекти жазба түрде бериў
Beratung (f)	кеңес; кеңесиў	мәсләхат бериў
Bericht (m)	доклад, хабар жеткерип бериў	Есабат
Entwicklung (f)	раўажланыў, суўретте пайда болыў	ислеп шығыў (илимий жаңалықларды өним шығарыўда қолланыў)
Anleihe (f)	баҳалы қағаз, қарыз	Облигация

Морфологиялық усыл

Морфологиялық усыл тил билиминде сөз жасауда тийкарғы хәм өнимли усыллардың бири болып есапланады. Бул сөздің морфологиялық қурылысына хәм морфеманың лексико – грамматикалық хызметине байланысly болады. Аффиксация лексикалық бирлик жасауда үлкен роль ойнайды. Бул жерде сөз жасаушы аффикс сөздің түбирине жалғанып таза мәнили сөз пайда болады.

Мысал:

- ❖ Haft – қамақ дегенди билдирип, -ung суффиксиниң қосылыуы арқалы Haftung сөзи пайда болады, ол жууапкершилик дегенди билдиреди;
- ❖ Effekten – бахалы қағазлар, Effekt түбир сөзине –en аффикси жалғаныу арқалы жасалып тур;
- ❖ Einlagen – банк есабына өткерилген ақшалар, депозитлер, Einlage (төлем) түбир сөзине –n аффикси жалғанған;
- ❖ Aktiva (f) – активлер, Aktiv сөзине -a қосымтасы қосылыуы арқалы фирманың меншиги дегенди билдирип тур;
- ❖ Aktie – акция, Akt (m) хәрекет дегенди билдиретуғын түбир сөзге –ie аффикси қосылыуы арқалы бул сөз жасалып тур.

Немис тилинде ең көп ушырасатуғын аффикслер төмендегилер:

- ung, - er, - heit, - keit.

- ung	Abmachung – ескертиу
- heit	Abrechnungseinheit – шөлкемлестириуши бирлик
- er	Arbeiter – жумысшы, Bauer – қурылысшы
- ant	Lieferant – жеткерип бериуши
- e	Anlage – суу қурылысы
- tion	Deflation – дефляция
- el	Handel – сауда
- st	Dienst – хызмет
- ing	Dumping – демпинг

- tum	Einentum – меншик
- en	Einkommen – табыс
- nis	Erzeugnis – ислеп шығарылған өнім
- ing	Factoring – факторинг
- keit	Fälligkeit – төлеу мүддети
- schaf	Gesellschaft – компания
- tat	Kapazität – өндирис күши
- ig	langfristig – узақ мүддетли
- ie	Technologie – технология
- it	Kredit – кредит

Қарақалпақ тилинде де экономикалық терминлер жасауда аффиксация усылы белгили орын тутады.

- шы/ши	жумыс – жумысшы, есап – есапшы, тутыныў – тутыныўшы
- шылық/шилик	қыт – қытшылық, қымбат – қымбатшылық
- лық/лик	кепил – кепиллик, дебитор - дебиторлық
- м/ым/им	өлшеў - өлшем, төлеў – төлем
- с/ыс/ис	айлан – айланыс, таб – табыс, өндир - өндирис
- сыз/сиз	шығын – шығынсыз, пул – пулсыз есап
- ли/лы	узақ мүддетли қарыз
- қы/қи	сырт – сыртқы саўда, тийкар – тийкарғы қор, иш – ишки базар
- ў/ыў/иў	үнем – үнемлеў, сапластыр – сапластырыў, тутыныў, меншиклестириў

Жоқарыда келтирилген мысалларымыздай аффиксация усылы менен жасалған терминлер көбинесе еки сөзден жасалған терминлердің курамында ушрасады. Сондай - ақ биз -хана, -кер, -дар, -хор аффикслери менен жасалған терминлерди де ушратамыз: хызметкер, қарыздар, саўдагер, бажыхана, жарнама хәм т.б.

Синтаксислик усыл.

Терминлик мәни барлық ўақытта бир сөздің қатнасыўы менен ғана берилмей, ал еки хәм оннан да көп сөзлердің жәрдеми менен бирдирилиўи мүмкин. Бундай жағдайда составлы терминлер пайда болады. Сөзлердің айырым грамматикалық усыл менен дизбеклесийи, биригийи нәтийжесинде терминлер пайда болыўы синтаксислик усыл менен жасалыў делинеди.

- еки я оннан да көп түбир, тийкарлар, грамматикалық усыллар нәтийжесинде дизбеклесип барып, бир терминлик мәни билдиреди;
- еки түбир ямаса тийкар жупласып барып бир терминлик мәни билдиреди;
- еки түбир ямаса тийкар қосылыўы арқалы бир терминологиялық мәни билдиреди.

Сөзлердің дизбеклесийи менен жасалған экономикалық терминлер.

Сөзлер бир – бири менен дизбеклесип термин жасағанда, хәр бир компонент өзиниң туўра мәнисинде қолланылады да, олардың қосылыўы нәтийжесинде бир терминлик мәни келип шығады. Бундай терминлер еки түрли болып келеди.

1. Термин жасаўға еки компонента қатнасады. Буған қатнасқан хәр бир термин өзінше бир – бирине ғәрезсиз турып, хеш қандай аффикс қабыл етпей, тек өз – ара грамматикалық байланыста, ишки логикалық бирликке түседи. Бундай усыл менен термин жасаў немис тилинде де, қарақалпақ тилинде де өнимли усыллардан болып

есепланады. Бундай жағдайда биринши компонент анықлаушы болып келеди.

Absatzweg (m) – жеткеріп беріу жолы

Aktiengesellschaft (f) – тийкарғы капитал

Anlagevermögen (n) – жумыс беріуши

Arbeitnehmer- жумыс алыушы

Auftragskosten (pl.) – буйыртпаны орынлау ушын кеткен шығынлар

Bankgarantie (f) – банк кепиллиги

Bilanzanalyse (f) – баланс анализи

Bilanzstruktur (f) – баланс структурасы

Devisenbörse (f) – валюта биржасы

Dienstvertrag (m) – мийнет шертнамасы

Einsatzdauer (f) – хызмет дәуири

Freihafen (m) – ашық порт

Geldmenge (f) – ақша массасы

2. Биринши анықлаушы компонент сөз жасаушы аффикс қабыл етеди де, екіншиси менен бир – бирине лексикалық – семантикалық хәм грамматикалық жақтан ғәрезли болып келеди. Сөз жасаудың усылын А.Н.Қононов морфолого – синтаксислик усыл деп атайды.

flüssige Mittel (pl.) – фирманың ауысық товарлары

juristische Person (f) – юридикалық шахс

strategische Planung (f) – стратегиялық планластыру

langfristige Plan (n) – узақ уақытқа белгиленген реже

volle Garantie (f) – толық кепиллик

angelegtes Kapital (m) – салынған капитал

latente Krise (f) – жасырын кризис

hochbezahlte Arbeiter (m) – жоқары ҳақы төленетуғын жумысшы

solide Firma (f) – исенимли фирма

wirtschaftliches Chaos – экономикалық қарама - қарсылық

Жуп сөзлерден жасалған экономикалық терминлер.

Жуп хәм жуп тәқрап сөзлер сөзлик составтың жаңа түсиниклер менен байыуындағы ең өнімли усылларының бири. Соллықтанда бул усылда термин дүзиўде айрым орынларда қолланылады. Бирақ бундай терминлер жүдә аз санды қурайды. Мысалы, есап – санақ, финанс – кредит, азық – аўқат. Немис тилинде, Forschung und Entwicklung.

Қоспа сөзлерден жасалған экономикалық терминлер.

Еки тилде де сөзлердиң биригиўи арқалы жаңа сөзлер дөретиў экономикалық терминлерди дүзиўдиң бир усылы болып есапланады.

Entgeld (n) – мийнетин баҳалаў, бул сөз Ent – кейин, Geld – ақша деген еки сөзден турады.

Lieferschein (m) – жеткерип бериў ушын квитанция

Frachtführer – фрахтовщик

Verständpapiere – товарды алып жүриў ушын документ

Vermögensstruktur – меншик структурасы

Freigut (n) – бажы төленбейтуғын товар

Қарақалпақ тилинде: агросанаат, агрофирма.

Сөзлер бириккенде гейпара сөзлер толығы менен биригеди.

Kommissionsware – коммиссион товары

Handelskredit – коммерциялық кредит

Grundbuch – журнал

Staatsanleihen – мәмлекетлик баҳалы қағаз

Steuerbilanz – налог бойынша баланс

Қарақалпақ тилинде: Өзбекнефтьгаз, Өзбекэнергомәмлекетлик – акционерлик компаниясы, Аўылқурылысбанк.

Соның менен бирликте сөзлердиң толық бирикпеўи де ушырасады.

Eigenfinanzierung – өз - өзін финанслық жақтан тәмийинлеў

Fehlmenge – жетиспеўшилиқ

Қарақалпақ тилинде төмендеги мысаллардан көрийге болады:
Өзхимиясанаат, Өзфармсанаат.

Қысқартырылған сөзлер.

Сөз формаларының хәм сөз бирикпелериниң қысқартырылған формалары немис хәм қарақалпақ тиллериниң экономикалық терминологиясында да ушрасады.

KG (Kommanditgesellschaft) – коммандитлик бирге ислесиў

EGB (europaischer Gewerkschaftsbund) – Европа профсоюзлар ассоциациясы

EWS (Europaisches Wahrungssystem) – Европа валюта системасы

EU (Europäische Union) – Европа аўқамы

F u E (Forschung und Entwicklung) – илимий изертлеў хәм қайта ислеў

Қарақалпақ тилинде:

ТМК – транс миллий корпорациясы

УМӨ - улыўма миллий өним

ИМӨ - ишки миллий өним

МТ – миллий табыс

СМӨ - сап миллий өним

ҚМО – қысқа мүддетли мәмлекет облигациялары

Экономикалық терминлердиң сыртқы ресурслардың есабынан байыў жоллары.

Экономикалық терминлерди жасаўда тилдиң ишки ресурсларынан пайдаланыў терминге болған талапты бирдейине қанаатландырмайды. Барлық жаңа түсиник пенен қубылыс тилдиң мүмкиншилиги менен берилмейди. Өзге түсиниклерди аңлатыў ушын өзінше терминлерди ойлап табыў жүдә қыйын хәм улыўма алғанда бул нәрсе табыслы болып шыға бермейди. Соллықтан да бир тил екиншисинен жаңа түсиникти қабыл еткенде, сол түсиник пенен бирге соны билдириўши сөз де қабыл етиледі. Қандай жумыс, қандай сөз хәм қайсы тилдиң сөзи болыўына қарамастан,

ол тек өзине жүкленген түсиникти дурыс аңлатыўы керек. Еки бирдей сөздиң шет ел сөзи хәм ана тили сөзиниң қайсысы түсиникти дурысрақ аңлатса, сонысы жақсы болып табылады. Хәмме халықлар сөз алысып, бериседи хәм бир – биринен сөзлер қабыллайды. Солай етип, немис хәм қарақалпақ тиллериниң лексикалары өзиниң раўажланыў тәрийхында тек өз сөзлериниң есабынан емес, ал басқа халықлардың тилинен кирген сөзлер есабынан байып киятыр. Немис тилине англис, француз, италиян тилинен кирген сөзлер, қарақалпақ тилине болса бул сөзлер орыс тили арқалы кирип келген сөзлер менен байып киятыр. Соның менен бирге интернационализмлер де калька усылында жасалып байытып киятыр. Усы дәўирге шекем тилге сөзлердиң тийкарғы өтиў дереклери болған: қарақалпақ тилине араб, парсы, тәжик, ал кейинги дәўирде болса бас дерек орыс тили болған. Немис тилине англис тилинен кирген сөзлер: FiFO (Frist in – frist aut), Eurocheque, Eurocard.

Немис хәм қарақалпақ тиллериниң лексикаларына кирген сөзлерди талықлап қарағанымызда, олардың белгили бир топарын өзлестирилген сөзлер курайды. Тиллердиң бир – бири тәсири, бир тилден екинши тилге сөзлердиң өтиўи жәмийеттиң раўажланыўындағы заңлы кубылыс.

Калькалаў мәселелери сөзлерди өзлестириў проблемасы сыяқлы тил билими ушын үлкен әҳмийетке ийе. Калька усылы ең бир өнимли усыллардың бири, себеби ол арқалы басқа тилдиң сөз хәм сөз дизбеклериниң мәниси, қурылысы өз тилимиздиң сөзлери арқалы аўдарылып бериледи. Соллықтан да тил лексикасы жаңа сөз хәм сөз дизбеклери менен байып киятыр. Өзбекстанда базар қатнасықларын қәлиплестириў, елимизде жүргизилип киятырған реформалардың мәнисине туўры түсиниў, үйрениў хәм оған өз үлесимизди қосыў бүгинги дәўир қойып атырған талаптардың бири болып табылады. Өзбекстанда базар экономикасының қәлиплесиўи хәм раўажланыўы менен көплеген экономикалық терминлер бизиң тилимизге калькалаў усылы менен кирип

келген. Ярым калька жолы менен төмендеги терминлер – сөз бирикпелери сыпатында жасалған. Мысалы, ишки базар, ишки қарақалпақ тилинің сөзи, базар басқа тилден кирген сөз; экономикалық қатнасықлар, экономикалық басқа тилден кирип келген сөз, ал қатнасықлар қарақалпақ тилинің сөзи; биржа дәлдәлшиси, биржа басқа тилден келген сөз, дәлдәлши қарақалпақ тилинің сөзи.

Н.А.Баскаковтың көрсетиўинше жумыссызлық, исбилермен сөзлери қурылысын ҳәм мәнисин калькалаў нәтийжесинде келип шыққан[7]. Өзин - өзи қаржы менен тәмийинлеў, өзине түсер баҳасы сөзлери де мәнисин калькалаў усылы аркалы пайда болған.

Лексикалық кальканың еки түри бар: сөз жасаў калькасы ҳәм семантикалық калька. Сөз жасаў калькалары басқа тилдің сөзлерин оның морфологиялық бөлеклерин аўдарыў яғный басқа тил сөзлериниң, сөз жасаў структурасын өзлестириў нәтийжесинде пайда болады. Хәзирги немис тилиндеги экономикалық терминлерге англис тилинің америка варианты көбирек кирип келмекте.

Fonds für soziale Fürsorge – социаллық тәмийинлеў фонды

Produktionszweigen – азық аўқат тараўлары

Қарақалпақ тилине болса орыс тилинен толық калька түринде кирип келген төмендеги сөзлерди атап өтиўге болады: зиян, салық, мүлк, миллий базар, кооператив, экономика, банк, кредит, фермер, фирма, дивидент, акция маркасы, валюта биржасы, инвестиция миссиясы.

§5. Экономикалық терминлердің қолланылыуы

Экономикалық терминлер газета – журналларда, радио телевидение еситтириулеринде, күнделикли сөйлеу тилинде де қолланылады:

Gleichzeitig ruft Deutschlands Verhalten in der Eurokrise immer wieder hitzige Reaktionen in Frankreich hervor. (Журнал «Deutschland», 3/2010).

Bei der Finanzierung von Blauhelm – Einsätzen ist Deutschland der viergrößte Beitragszahler. (Журнал «Deutschland», 3/2010).

Deutsche Firmen sind dank ihrer intensiven Forschung weltweit sehr erfolgreich. (Журнал «Deutschland», 4/2006).

Die Mehrheit der am stärksten von HIV/AIDS betroffenen Länder in Afrika ist abhängig von der Landwirtschaft und dem Export landwirtschaftlicher Exportgüter. (Журнал «Entwicklung ländlicher Raum», 1/2005).

Der Kanzler appellierte sowohl an die Geldgeber, die Initiative engagierter umzusetzen. (Журнал «Deutschland», 4/2000).

Weltbank bekämpft Flußblindheit in Afrika. (Журнал «Europische Zusammenarbeit», 2/1996).

Mehr Geld für Forschung und Entwicklung. («Frankfurter Allgemeine» Zeitung, 5.November 2011).

Der Afrika – Verein der deutschen Wirtschaft versteht sich als Partner Afrikas und ist für deutsche Unternehmen der Zentrale Ansprechpartner und Berater für Wirtschaftskontakte mit und in Afrika. («Frankfurter Allgemeine» Zeitung, 5.November 2011).

Chiphersteller baut Kapazitäten für asiatischen Markt aus. (Газета «Tagesspiel», 2004).

Die Organisation für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung agiert vor allem politisch. (Газета «Tagesspiel», 18 – сентябрь 2003).

Eine gute Ausbildung sichert ihre Zukunft. Und wir kümmern uns um die Finanzierung. (Газета «Die Zeit», сентябрь 1999).

Экспорттың курамын буннан былай да диверсификациялаў, экспортқа арналған өнімлерди сатыўдың жаңа базарларын өзлестириў хәм сыртқы саўда айланысының турақлы унамлы сальдосы тәмийинленбекте. («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 24-апрель 2012-жыл).

Киши бизнес хәм жеке исбилерменлик субъекти менен шуғылланыўшыларды бийпул норматив хўжжетлер электрон базасы менен тәмийинлейтуғын информациялық консультатив орайы да шөлкемлестирилип, бугинги күнде нәтийжели жумыс алып бармақта. («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 10-апрель 2012-жыл).

Республикамыздың ишки базарын сапалы өнімлер менен тәмийинлеў хәм халыққа турмыслық хызмет көрсетиў дәрежесин жақсылаў бугинги күннің ең әхмийетли ўазыйпаларының бири. («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 10-апрель 2012 - жыл).

Көргизбениң тийкарғы мақсети азық – аўқат хәм қайта ислеў санаатына заманагой технологиялар менен үскенелерди енгизиў, базарды сапалы азық – аўқат өнімлери менен толтырыў, өз – ара байланысларды кеңейтиў, тәжрийбе алмасыў, сондай-ақ инвестицияларды тартыў арқалы өндирис орынларын қоллап – куўатлаўдан ибарат. («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 5-апрель 2012 - жыл).

Бул илажлар Өзбекстан Сыртқы экономикалық байланыслар, инвестициялар хәм саўда министрлиги, Аўыл хәм суў хожалығы министрлиги, «Ўзвиносаноатхолдинг» компониясы, Саўда – санаат палатасы, Фермер хожалықлары, Азық – аўқат санааты, «Ўзулгуржисавдоинвест», көтере саўда кәрханалары ассоциациялары хәм Ташкент қалалық ҳәкимлиги тәрәпинен «ITE Uzbekistan» халық аралық көргизбе компаниялары менен биргеликте шөлкемлестирилди. («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 5-апрель 2012 - жыл).

Хақыйқатында да экономист болыўын нийет етип, баласына жақсылап түсиндирди. («Устаз жолы» газетасы, 5-апрель 2012-жыл).

Университетимиз жатақханасында киши руўхыйлық залында «Киши бизнес ҳәм жеке исбилерменлик» жылы жуўмағына арналып «Дәўир қызлары» таңлаўы болып өтті. («Қарақалпақ Университети» газетасы, январь 2012-жыл).

Дүнья жүзи кризиси жағдайында Өзбекстанның турақлы экономикалық раўажланыўының баслы бағдарлары. («Қарақалпақ Университети» газетасы, 9-10-май 2009-жыл).

Халықтың жәмийетлик, сиясый – экономикалық турмысында жаңаланыўлар жүз берип, журналистикаға болған талап еле де күшейген. («Қарақалпақ Университети» газетасы, 9-10-май 2009-жыл).

§6. Немис тилиндеги экономикалық терминлеридің қарақалпақ тилинде берилиў усыллары

Немис тилиндеги қоспа сөзлерден туратуғын терминлер қарақалпақ тилине еки ямаса оннан да көбирек компоненттен туратуғын терминлер болып бериледи. Соның ушын бизлер қоспа сөзлерден жасалған терминлердің бир тилден екинши тилге берилиўиниң төмендеги усылларын көрсетип өтемиз.

Биринши усыл бул туўры бир – бирине туўра келиўшилик. Басқаша айтқанда еки компонентли қоспа сөз қарақалпақ тилинде де еки компонентли болып бериледи.

Bankgarantie (f) – баланс анализи

Bilanzanalyse (f) – банк кепиллиги

Festpreis (m) – турақлы баға

Gesamtkapital (n) – улыўма капитал

Handelspapiere (pl.) - саўда документлери

Kreditkarte (f) – кредит картасы

Marktpreis (m) – базар баҳасы

Mehrwert (m) – бағаға қосымша

Nachfrist (f) – қосымша мүддет

Немис тилиндеги әпиўайы термин қарақалпақ тилине еки компонентли болып бериледи.

Produkt (n) – азық - аўқат

Mitarbeiter (m) – бирге ислеўши

Lohn (m) – ис ҳақы

Lieferung (f) - жеткерип бериў

Gehalt (n) – хызметкерлердің ис ҳақысы

Немис тилиндеги қоспа сөзлер – терминлер қарақалпақ тилинде үш компонентли ямаса төрт компонентли сөз болып бериледи.

Blindtest (m) – тест өткериўдің саңлақсыз усылы

Kaufvertrag (m) – алып - сатыў шәртнамасы

Körperschaft – жәриялы - ҳуқықый корпорация

Herstellkosten (pl.) – ислеп шығыў ушын шығынлар

Hauptversammlung (f) – акционерлердиң улыўма жыйналысы

Geschäftsvolumen (n) - кәрхана айланысы көлеми

Fuhrpark (m) – транспорт хожалығы ҳәм парки

Сондай-ақ әпиўайы қоспа сөзден жасалған терминлердиң бир нешше сөзлер менен берилиўи де ушырасады.

Zeitwert (m) – объекттиң мүлкиниң баҳалаў ўақытындағы қуны

Wandlung (f) – алып сатыў шәртнамасын бийкарлаў

Vorzugszinsen – миннетлемени орынлаўды созғаны ушын процент

Verfügbarkeit (f) – бир нәрсени пайдаланыў мүмкиншилигине ийе болыў

Zoll (m) – бажы пул төлеми

Verzug (m) – ўақытынан кейин төлеў

Insolvenz – төлей алмаўшылық

Немис тилиндеги қоспа сөзлер қарақалпақ тилине әпиўайы сөзлер менен де бериледи.

Warenhaus (n) – универмаг

Grundbuch (n) – журнал

Kundigeber – кредитор

Солай етип немис ҳәм қарақалпақ тиллериндеги терминлердиң лексикасын салыстырып қарағанымызда еки тилде де терминлер анық бир предмет ямаса түсиниктиң атамасын билдиреди. Терминлер өзлери билдиретуғын түсиникти анық бир мәнили етип көрсетеди. Егер немис тилинде терминлер бир, еки, үш сөзден туратуғын болса қарақалпақ тилинде бир сөзден ямаса сөз бирикпелеринен турыўы мүмкин. Бул еки тилдеги терминлердиң берилиўиндеги баслы айырмашылық болып табылады.

Экономикалық терминлер

Abnutzung (f) – тозыў

Abrechnung nach Aufwand (f) – шығынлар бойынша жуўмағын шығарыў

Absatz (m) – шетке шығарыў

Absatzplan (m) – шетке шығарыў планы

Abschreibung (f) – есаптан шығарып таслаў

Abwertung (f) – қунсызланыў

Aktiengesellschaft (f) – акционерлик жәмийет

Angebot (n) – усыныс

Antrag (m) – талап

Anzahlung (f) – алдын ала төленетуғын төлем

Arbeitsgemeinschaft (f) – бирге ислесиў ушын фирмалардың ўақытша
бирлесиўи

Arbeitslosenversicherung (f) – жұмыссызлық бойынша қамсыздандырыў

Auftragsbestätigung (f) – бұйыртпа алыўды ескертиў

Aufwand (m) / Aufwendungen - шығынлар

Ausschreibung (f) / Tender – ашық жарысты дағазалаў, тендер

Bausparkasse (f) – қурылыс сақлаў кассы

Befristung (f) – шегаралаў дәўирин көрсетиў

Beratung (f) – мәсләхәт

Bericht (m) – есап

Beschaffungsmarktforschung (f) – шийки зат ҳәм материалларды сатып алыў
бойынша базарды изертлеў

Besprechung (f) – талықлаў

Betriebskrankenkasse (f) – кәрхананың аўырыўлар кассасы

Bezug (m) – қабыл етиў

Bezugsrecht (n) – акционердин жаңа акция сатып алыў ушын
артықмашылық ҳуқықы

Bonitat (f) – төлей алыў уқыпшылығы

Depot (n) – бақалы қағазлар бөлімі

Dienstreise (f) – хызмет сапары

Diskontsatz (m) – банк процентінің есап ставкасы

Dumping (n) – демпинг

Eigentumsübertragung (f) – меншік хуқықына өтиў

Einfuhrgenehmigung (f) – киритиўге рухсатнама

Einkommenssteuer (f) – дэрамат салығы

Einlagen (pl) – банк есабындағы ақшалар, дипозитлер

Einnahmen (pl) – дэрамат

Einzahlung (f) – төлем

Ertrag (m) – дэрамат, пайда

Exportgenehmigung (f) – сыртқа шығарыў ушын рухсатнама

Factoring (n) – факторинг

Finanzbuchhaltung (f) – финанслық есап

Finanzierungskosten (f) – финанс операцияларына байланыслы шығынлар

Force Majeure (f) – форс-мажор

Freibetrag (m) – салық салынбайтуғын

Gegengeschäft (n) – компенсациялық ислеме

Gehalt (n) – оклад, хызметкерлердің ис - ҳақысы

Geldanlage (f) – салып қойылған ақшалар

Geschäftsvolumen (n) – бирге исленген реклама

Gesellschaft (f) – жәмийет

Großhandel (m) – көтере саўда

Grundpfandrechte (pl) – гирейге берилген жер участкасына хуқық

Haftpflichtversicherung (f) – кепилли қамсызландырыў

Handelspapiere (commercial instruments) (pl) – саўда-сатық документи

Haushaltsplan, m. (ALLG) *Budget Etat – план - бюджет

Holding (f) – холдинг-компания

Hypothek (f) – ипотека, көшпес мүлк гирейи

Immobilien (pl) – көшпес мүлк
Kapitalgeber (m) – инвестор
Kauf auf Ziel (m) / Lieferantenkredit – кредитке сатып алыў
Kennzahlen (pl) - индекс
Konkurs (m) – бәсеке
Krankengeld (n) – аўырыўдың напақа
Leistung (f) – өндирис
Liefernachweis (m) – жеткерип берилгени ҳаққында квитанция
Lieferzeit (f) – жеткерип бериў мәўлети
Lizenz (f) – лицензия
Lohn (m) – ис-хақы
Makler (m) – марлер, дәлдәлши
Marketing (n) – маркетинг
Materialbedarf (m) – шийки зат ҳәм материалларға талап
Mehrwert (m) – қосымша қун
Messe (f) – ярмарка
Miete (f) – аренда ушын төлем
Mieter (m) – арендатор
Mitbewerber (m) – конкурент, қарсылас
Mustersendung (f) – товар үлгилерин жеткерип бериў
Nachfrist (f) – қосымша мәўлет
Nachlaß (m) – мийрас
Namenspapier (n) – атына жазылған баҳалы қағаз
Nebenkosten (pl) – қосымша шығынлар
Nutzungsdauer (f) – хызмет дәўири
Parität (f) – паритет
Patent (n) – патент
Personengesellschaft (f) – бирге ислесиў
Preisbindung (f) – бирдей баҳаның орнатылыўы

Produktionsfaktor (m) – өндирис факторы
Rahmenvertrag (m) – улыўма бүйиртпа
Ratenkauf (m) – бөлип төлеўге сатып алыў
Selbstbehalt (m) – өзін - өзи қамсызландырыў
Sicherheit (f) – кредит ушын кепиллик
Sicherungsübereignung (f) – кредиторға меншик хуқықын бериў
Signierung (f) – келисиў, қол қойыў
Sozialversicherung (f) – социаллық қамсызландырыў
Staatsanleihen (pl) – мәмлекетлик баҳалы қағазлар
Stichtag (m) – қандай да бир миннетлемени орынлаў ушын сәнени келисиў
Tarifvertrag (m) – тарифлик келисиў
Umlaufvermögen (n) – айланыстағы капитал
Verfalldatum (n) – ең кейинги мәўлет
Vergleich (m) / Insolvenz – төлей алмаўшылық
Vermögenssteuer (f) – жеке мүлк салығы
Vermögensstruktur (f) – жеке мүлк структурасы
Verwurf (m) / Verschrottung – жарамсызлық
Währung (f) / Valuta – валюта
Währungskonten (pl) – валюталық есап
Wartung (f) / Instandhaltung – техникалық жақтан бақлаў
Wertminderung (f) – қунын төменлетиў
Wertpapier (n) – баҳалы қағаз
Wirtschaftswachstum (n) – экономикалық өсиў
Zahlungsbedingungen (pl) – төлеў жағдайы
Zusatzversicherung (f) – қосымша қамсызландырыў

Жуўмақлаў

Экономикалық терминология узақ қәлиплесіў тарийхына ийе. Терминология немис хәм қарақалпақ тиллериниң лексикасында белгили, әхмийетли орынларды ийелейди. Қәлеген жәмийеттиң раўажланыўы ең алды менен инсанның материаллық талабын қанаатландырыўдың тийкары экономика екенлиги хәммеге мәлим. Экономиканың раўажланыўы менен экономикалық терминлер де раўажланып, тиллердиң лексикалық курамына кирип, турмысымызда кең қолланылып тиллерге сиңисип кеткен. Экономикалық терминология бойынша илимий изертлеў жумыслары алып барылып жаңа фактлер де ашылды. Халық аралық экономикалық қатнасықлар раўажланыўы менен жаңа экономикалық терминлер пайда болды. Ыақыттың өтиўи менен экономикалық терминлердиң талапқа жуўап бермейтуғынлары өзгереді хәм талапқа жуўап беретуғын терминлер менен алмастырылады. Солай етип, терминология составы үзликсиз жаңарып, толығып барады. Бул туўралы Р.А.Будагов былай деп дурыс пикир билдиреди: «Әлбетте терминология ўақытқа байланыслы өзгерип барады, тек жаңа терминлер пайда болып қоймай олардың мәнилери анықланады, гөнергенлериниң мәниси өзгерип, жаңа мәниге ийе болады. Ньютон дәўириндеги физика терминологиясы, әлбетте Энштейн дәўириниң физика терминологиясы менен бирдей емес, бирақ олар арасында белгили бир избе – излик сақланады. Саррас исленип шыққан терминологияның хәр бир илим ушын әхмийети оғада уллы».

Немис хәм қарақалпақ тиллериниң экономикалық терминлерин салыстырып ўирениўдиң бир нешше себеплери бар. Бириншиден, хәзирги ўақытта адамзаттың раўажланыўы экономиканың раўажланыўы менен тығыз байланыслы. Экономика тараўында хәр түрли халықлардың бирге ислесиўи тереңлесип, кеңейип бармақта.

Екиншиден, миллий халықлардың терминологиясы теңдей раўажланбаған. Немис тилинің терминологиялық системасы жақсы ислеп шығылған, ал қарақалпақ тилинде болса жақсы ислеп шығылмаған. Тек ғана жоқарыда атап өтилген Ж.Х.Нурмахованың «Социально – экономические термини каракалпакского языка» деген мийнетин атап өтиўге болады.

Экономикалық терминология өзиниң көп аспектли түсиниги менен айрылып турады. Экономикалық терминологияның ишки қурылысына халық хожалығындағы кәрхана, кредит системасындағы, финанс хәм камсызландырыўдағы, дүнья жүзлик экономикадағы, сыртқы саўда термин фондындағы сөзлерди өз ишине алады.

Экономикалық терминлердиң айрықшалығын олардың хызмет сферасынан да көриўге болады. Экономикалық терминлер тек ғана кәнигелер тәрөпинен қолланылмай, соның менен бирге халық сөйлеў тилинде де қолланылады. Терминологиялық системада жәмийеттеги социаллық өзгерислер сәўлеленеди.

Немис хәм қарақалпақ тиллериндеги экономикалық термин системасын салыстырып қарағанымызда олар арасындағы уқсаслықлар хәм айырмашылықларды көриўге болады. Салыстырылып атырған тиллерде терминлер арнаўлы бир уғымларды, предметлерди атаў ушын қабыл етилген (дөретилген, өзлестирилген) сөз ямаса сөз дизбеги. Экономикалық терминлер еки тилде де семантикалық жақтан төмендегидей группаларға бөлинеди:

- экономикалық субъектлердиң атларының түрлери;
- кәсиби бойынша атамалар;
- ақшалардың, валютаның, баҳалы қағазлардың атамалары;
- өлшем бирликлери;
- документлер туратуғын орын атлары;
- коммерциялық хызмет, хәрекет, операция түрлери хәм т.б.

Салыстырылып атырған тиллерде экономикалық термин системасы сөз хәм сөз бирикпелери түрінде берилген. Бир сөзден туратуғын термин немис тилинде көбирек, ал қарақалпақ тилинде аз ушырасады.

Abnutzung (f) – истен шығып қалыў

Absatz (m) – сыртқа шығарыў

Versorgung (f) – хызмет көрсетиў

Übertrag (m) – жуўмақты басқа жаққа көшириў.

Немис хәм қарақалпақ тиллериндеги экономикалық терминлердин жасалыў усылларына нәзер таслағанымызда немис тилинде экономикалық терминлерди жасаўдың ең бир өнимли усылы бул морфологиялық усыл, анығырағы сол усылдың бир түри сөздин биригиўи, ал қарақалпақ тилинде болса экономикалық термин жасаўда морфологиялық усыл өнимли болып есапланады. Сөздин биригиўинен басқа морфологиялық сөз жасаўға аффиксация, аббревиация усылы да жатады.

Соның менен бирликте бул усылдың барлық түрлери хәр түрли дәрежеде термин жасаўда еки тилде де қатнасады.

Немис тилиндеги экономикалық терминлер қоспа сөзлерден жасалған болса айырымлары толығы менен айрымларының белгили бир бөлеги менен биригеди. Олар атлықлардан, келбетликлерден, атлық сыпатында келген келбетлик фейиллерден жасалып, терминнің бир компонентин курайды.

Arbeitgeber (m) – жумыс бериўши

Auftragskosten (pf.) – буйыртпаны орынлаў ушын шығынлар (еки атлықтан жасалған)

Verstandpapiere (f) – товарды алып жүриў ушын документ (келбетлик фейил хәм атлықтан жасалған)

Wertpapier (n) – қымбат бақалы қағаз (келбетлик хәм атлықтан жасалған).

Солай етип немис хәм қарақалпақ тиллериндеги экономикалық терминлер семантикалық, морфологиялық, морфологиялық – синтаксислик, синтаксислик усыллары менен жасалады. Бирақ олардың өнімliliги хәр тилде хәр түрли.

Экономикалық терминлердің жасалыуында қарақалпақ тилинде аффиксация усылы үлкен роль ойнайды.

- шы/ши аффикслери, есапшы (Buchhalter)
- шылық/шилиқ, қытшылық (Notwendigkeit), қымбатшылық (Teurung)
- и/ым, өлшем (Norma) хәм т.б.

Ал немис тилинде –ег суффикси көп қолланылады хәм сеплик жалғауы Qualitatsware – товардың жоқарғы сорты.

Немис хәм қарақалпақ тиллериндеги экономикалық терминлердің қурылысын салыстырып қарайтуғын болсақ, салыстырылып атырған тиллерде бир компонентли, еки компонентли, үш компонентли хәм көп компонентли болып бөлинеди.

Еки тилде де еки компонентли терминлер ең көп қолланылатуғын терминлер. Олар көпшилиқ жағдайда атлықлардан келбетликлерден жасалған болады. Немис тилинде еки компонентли терминлердің жасалыуының төрт модели бар:

1. S + S, Absatzweg;
2. A + S, Fertigerzeugnis;
3. Adverb + S, Fixkosten;
4. Par + S, steigende Konkurrenz.

Немис тилинде ең өнімли модел S + S болып есапланады. Ал, қарақалпақ тилинде болса еки компонентли терминнің 5 түрли модели тән алынған:

1. K + A, сыртқы сауда;
2. A + A, товар айланысы;
3. A + Ф, инфляцияны болжау;

4. $K + \Phi$, көтере сатыў;
5. $\Phi + A$, шығарыў көлеми.

Қарақалпақ тилинде $K + A$ модели өнімлі болып есепланады. Көп компонентті терминлердің жасалуында *auf, für, in, mit, von* предлоглары қолланылады.

Немис тилинде көп компоненттілердің ишінде 5 түрлі моделин байқаймыз:

- $A + S + S$; *personliche Einkommen der Bevölkerung*
- $S + S + S$; *Grundpfandrecht*
- $S + P + S$; *Preis geführte Konkurrenz*
- $A + A + S$; *Halbfertigerzeugnisse*
- $S + A + S$; *zum Lebensunterhalt notwendige Mittel.*

Қарақалпақ тилинде болса көп компонентті терминлердің 8 түрлі модели көзге түседі: $K + A + A$, $A + A + A$, $K + K + A$, $K + A + \Phi$, $K + \Phi + A$, $A + A + \Phi$, $A + \Phi + A$, $A + K + A$.

Екі тилде де ең көп ушырасатуғын модел $S + S + S (A + A + A)$.

Екі тилде де экономикалық терминлер басқа тилден кирген сөзлер есабынан, интернационализмлер есабынан калькалаў усылы менен байытылып атыр.

Немис тили инглис, итальян, француз тиллеринен кирген сөзлер есабынан, ал қарақалпақ тилиндегі экономикалық терминлер араб, парсы тиллеринен хәм Европа тиллеринен орыс тили арқалы калькалаў усылында кирген сөзлер менен байымақта. Немис тилиндегі экономикалық терминлер қарақалпақ тилине үш усыл менен бериледи.

Биринши усыл екі компонентті термин қарақалпақ тилине де екі компонентті болып бериледи. Мысалы,

Kreditkarta – кредит картасы

Екиншиден немис тилиндегі әпиўайы сөз (бир компонентті сөз) қарақалпақ тилине екі сөз бенен бериледи. Мысалы,

Lohn – хақы

Немис тилиндеги еки компонентли сөз қарақалпақ тилине еки сөз бенен бериледи.

Herstellkosten – ислеп шығарыў шығынлары

Немис хәм қарақалпақ тиллеринде де экономикалық терминлер жуп сөзлерден, қысқартылған хәм қоспа сөзлерден турады:

Forschung und Entwicklung – изертлеў хәм раўажландырыў,

Freihafen – бажы пулсыз порт,

GmbH (Gesellschaft mit beschränkter Haftung) – жуўапкершилиги шекленген жәмийет.

Қарақалпақ тилинде: азық – аўқат (қоспа сөз).

Экономикалық терминлер еки тилде де қосылып та, дефис арқалы да, айырылып та, бөлек – бөлекте жазылады: Holzverarbeitung, агробизнес, социал – экономикалық мүтәжликлер, базар экономикасы хәм т.б.

Салыстырылып атырған тиллерде экономикалық терминлер газета – журналларда, радио – телевидение естириўлеринде де қолланылады. Немис хәм қарақалпақ тиллериндеги терминлердин уқсаслықлары төмендегише:

- a) анық бир түсиникти билдириўинде;
- b) олардың жасалыў усылларында;
- c) қолланылыўында;
- d) еки тилде де еки компонентли терминлердин көп болыўында;
- e) көп компонентлилердин ишинде S + S + S (A + A + A) моделинин көп ушыраўында;
- f) еки тилде де терминлердин қоспа сөзлерден турыўы көп болыўында.

Немис хәм қарақалпақ тиллериндеги терминлердин айырмашылықлары төмендегише:

- a) немис тилинде бир сөзден жасалған терминлердин көп болыўы, қарақалпақ тилинде аз ушыраўы;

- b) немис тилинде морфологиялық усыл менен термин жасалғанда суффикстиң ролиниң көп болыўы;
- c) қарақалпақ тилинде аффиксацияның өнимли болыўы;
- d) немис тилинен термин қарақалпақ тилине берилгенде компонентлериниң тең келмеўшилиги.

Улыўма жуўмақлап айтқанда, бизиң бул жумысымыздың нәтийжелерин немисше – қарақалпақша хәм қарақалпақша – немисше экономикалық қысқаша сөзлик дүзиўде, немис тилинде экономикаға арналған текстлерди аўдарма жасаўда, Германия хәм Қарақалпақстан Республикасы арасындағы экономикалық қатнасықларды үйрениўде, немис тилин үйрениўшилерге хәм аўдармашыларға керекли деп ойлаймыз.

Пайдаланылган әдебиятлар

1. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1982.
2. Stepanova M.D., Gernysevo I.I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1986.
3. Thea Schippen. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1987.
4. Абызова Э.Б. Типология словообразовательной формы немецких существительных. Казань: КГУ, 1987.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М: Наука, 1966.
6. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М:, 1975.
7. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии. М., 1961.
8. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова // Исследования по русской терминологии. М.: Наука, 1962.
9. Бердимуратов Е. Хәзирги каракалпак тили. Нөкис, 1994.
10. Блях И.С., Багма Л.Т. Немецко-русский экономический словарь. Издательство «Русский язык» Москва, 2005.
11. Виноградов В.В. Вступительное слово // Вопросы терминологии. - Москва, 1961.
12. Головин Б.Н. Термин и слово // Термин и слово. Горький: ГТУ, 1980.
13. Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Московский лицей, 1993.
14. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. М.: Наука, 1971.
15. Какзанова Р.П., Мишиева Р.Н. Deutsch fur Geschäftsleute. М., 2006.
16. Лотте Д.С. Краткие формы научно – технических терминов. М., 1971.
17. Марчук Ю.Н. Основы терминографии. М., 1992.
18. Моисеев А.В., Петросян Н.Ц., Пилипенко Н.Н. Экономический словарь справочник. М:, 1995.

19. Молчанова Е.В. Немецко-русский толковый словарь экономических терминов. Минск, 2010.
20. Нурмахова Ж.Қ. Социально – экономические термины каракалпакского языка. Автореф. дис. кан. фил – наук. Нукус, 1999.
21. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. // Вопросы терминологии. -Москва, 1961.
22. Internetmaterialen:
www.ziyonet.uz
www.tagesspiegel.de
www.stern.de
www.goethe.de/markt